

ГРАМАТИКО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ ЗВЕРТАНЬ У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА (НА МАТЕРІАЛІ ПОБУТОВО-ЕТОЛОГІЧНИХ ПОЕМ)

ТУНИЦЬКА М. В.,

Бельцький державний університет ім. Алеку Руссо

У статті аналізуються різні структурно-семантичні типи звертань, а також їх стимулюючі властивості для створення сприятливих умов у розгортанні дискурсу поем морально-етичної проблематики Т. Г. Шевченка.

Ключові слова: *звертання, комунікативний аспект, структурно-семантичні типи, стимулюючі властивості, перлокуція, роль у складі дискурсу.*

The article deals with analyzing the different structural and semantic types of forms of address and their stimulating characteristics.

The author focuses on creating favourable conditions in developing poetic discourse based on the moral and ethical problems in the poems by T. Shevchenko.

Key-words: *forms of address, semantic and structural types, communicative aspect, perlocution, role in the discourse, stimulating characteristics.*

Мова великого Шевченка стала наріжним каменем подальшого розвитку нової української літературної мови. Поява Кобзаря, за словами П. Чужбинського, розвіяла летаргію і викликала любов до рідного слова, в основі якого органічно злилися писемний фольклор, усна оповідь, народнорозмовна та елементи давніх слов'янських мов. Українська мова була для Шевченка засобом пізнання світу, способом його бачення та осмислення, адже це особлива форма духовного коду і досвіду українців, на яку він звернув увагу всього світу та й самої української нації.

Однією з визначальних ознак ментальності українського народу є сентименталізм, чутливість, ліризм, легка запальність, людяність та велика життєздатність. Саме ці особливості яскраво підкреслено поетом у звертаннях поем морально-етичної проблематики, які досліджуються в зазначеній статті. Апеляції на зразок «Голубонько, серце моє, ненько, бабусенько!..» набувають характеру чемності, ввічливості, прихильного ставлення до жінки, що було притаманно українському народові впродовж століть.

У сучасних дослідженнях звертання розглядається не тільки в контексті граматики, а й як компонент комунікативного акту (Н. Д. Арутюнова, Ф. С. Бачевич, С. І. Войтович, М. М. Копиленко). Згідно з постулатами Генрі Грайса, представника комунікативної лінгвістики, звертання спроможне забезпечувати умови комфортності спілкування, супроводжуючи його максимами реле вантності, інформативності, кількості, манери та додержання мовленнєвого етикету [3: 24].

Основним морфологічним засобом вираження звертань є кличний відмінок як спеціалізований відмінок з апеляційною функцією, який тривалий час було

вилучено з відмінкової парадигми іменника шляхом заміни його називним відмінком з метою зближення граматичної системи української й російської мов. І лише в 1990 році у зв'язку з прийняттям нового правопису кличний відмінок повернувся до морфологічної парадигми іменника як окремий відмінок, а не форма. Зазначаючи семантико-граматичну природу кличного відмінка, І. Р. Вихованець називає 4 його різновиди: «адресат потенційного суб'єкта; акцентований адресат і нейтралізований суб'єкт; кличний ідентифікаційний полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію граматично пов'язаного з ним займенника 2 особи, і кличний однокомпонентного речення як конденсат суб'єктно-предикатної структури» [1: 189].

Звертання, що передають взаємини адресата й потенційного суб'єкта, синтезують у собі семантику адресата вольової дії мовця й семантику потенційного суб'єкта дії, на якого спрямована дія першого. Напр.:

*«Молитва, може, прожене Диявола... **О! мій Петрусю!** Молитва не спасе мене, Я у Дніпрі утоплюся!»* [10: 324] (*«Петрусь»*). *«Я до його. – **Тату!***

***Мій таточку!** це я прийшла. – За руки хватаю. – Це я, – кажу. А він мені Шепче: – Я прощаю»* [10: 291] (*«Відьма»*).

Звертання 2 типу виконують актуалізаційну функцію щодо адресата. Напр.:

*«Чи чуєш ти, **Катерино?** Біжи зустрічати!»* [10: 255] (*«Наймичка»*).

*«Вона тебе, **Марку,** дожидається»* [10: 256].

Звертання 3 різновиду, що співвідносяться із займенниковим словом, «виконує формально-синтаксичну функцію опосередкованого другорядного члена речення» [1: 189]. Займенники виражені 2 особою однини чи множини, вживаються, як правило, з відокремленими поширювачами, напр.:

«Хто без тебе грішну душу поминати буде? Доню моя, доню моя, Дитя моє любе! Иди од нас...» [10: 27] (*«Катерина»*).

На думку окремих лінгвістів, «якщо займенники **ти, ви** виконують функцію підмета, іменники при них виступають як кличні модифікації, а не відокремлювані поширювачі» [6: 411]. За словами І. Кучеренка, у досліджуваних конструкціях «іменник у кличному відмінку виконує функцію прикладки, поєднуючись із узагальнено-вказівним **ти, ви** » [5: 147]. А. К. Мойсієнко вважає, що «такі конструкції слід кваліфікувати як звертання-прикладки при займенникових підметах» [5: 130]. Напр.:

*«**Ти** не пізнав мене, **Іване?** **Серце,** подивися»* [10: 36] (*«Катерина»*).

Кличний відмінок у функції звертання зафіксовано і на синтаксичному рівні, зокрема в конструкціях із самостійною інтонацією. Проте синтаксичний зв'язок з реченням зберігається повністю. Наприклад:

*«Добре, **доню!** Спочинь трошки...»* [10: 43] (*«Тополя»*).

Взагалі непоширені й поширені звертання, виражені формою кличного відмінка однини іменників, в побутово-етологічних поемах Т. Шевченка досить частотні. Найменування адресата тут різноманітні: антропоніми (*Насте, Трохиме, Марку, Катре, Іване*); слова із значенням спорідненості (*мій синочку, моя доню, мій батечку*); слова з метафоричним переносом (*моє серденько, мій голубоньку, моя лебедонько, мій соколе, цвіте мій рожевий...*), причому тропейчні апелятиви автор вживає переважно в демінутивних формах.

Цікаво також простежити стимулюючі властивості звертань для розвитку комунікації і створення умов для її розгортання на рівні дискурсу побутово-етологічних поем «Катерина» та «Наймичка». Вибір звертання «Мовцем» (автором) засвідчує вплив на адресата мовлення, пояснюючи своє ставлення до «Адресата» (читача, персонажа). Наприклад, на початку поеми «Катерина», автор своїм звертанням до чорнобривих застерігає не кохатися з москалями. У подальшому розгортанні сюжету, на чільне місце висувається морально-етична проблематика саме як проблема вибору між себелюбством та людинолюбством, собою та ближнім, помстою та прощенням, злочином та каяттям, зрештою, між добром і злом. Цьому сприяють також влучно дібрані апелятиви. *«Кохайтесь ж, **чорнобриві**, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люди, Знущаються вами. Не слухала Катерина. Ні батька, ні неньки»* [10: 23] («Катерина»).

*«Стара мати... вимовляє доні: Що весілля, **доню моя**? А де ж твоя пара? Де світилки з друженьками, Старости, бояра? В Московщині, **доню моя!** Йди ж їх шукати, Та не кажи добрим людям, Що є в тебе мати»* [10: 26] («Катерина»).

Наведений приклад поширеного звертання, що за синтаксичною природою являє собою контаміновану конструкцію з сурядним і підрядним зв'язками, з погляду комунікативного є показником передбачуваної моделі мовленнєвої взаємодії. Про це свідчать наступні рядки:

*«Заридала Катерина Та бух йому (батькові) в ноги: «Прости мені, **мій батьку**, Що я наробила! Прости мені, **мій голубе, Мій соколе милий!**»
«Нехай тебе Бог прощає. Та добрії люде...»* [10: 28] («Катерина»).

Перлокутивні мовленнєві акти поетичного дискурсу поеми мають своєю складовою частиною як адекватні, так і неадекватні звертання. Останні створюють мовний конфлікт.

*«А він (москаль) коня поганяє, Нібито й не бачить. «Постривай же, **мій голубе!** Дивись – я не плачу. Ти не пізнав мене, **Іване? Серце**, подивися, Йй же богу, я Катруся!» «**Дура**, отяжися! Возьміте прочь безумную!»
«**Боже мій, Іване!** І ти мене покидаєш?..»* [10: 36] («Катерина»).

Як бачимо, поняття неадекватність застосовується щодо звертань, які провокують припинення комунікації. У звертаннях цього типу неабияку роль відіграють репліки-відповіді «Адресата.»

В поемі є звертання, мета яких опосередковано продемонструвати особистісні якості «мовця» (героя, персонажа). Наприклад:
*«Біга Катря боса лісом...? Та в яр... біжить... серед ставу. Мовчки опинилась
«Прийми, **Боже**, мою душу, А ти – моє тіло!» Шубовсь в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло» [10: 38] («Катерина»).*

Звертання в моделі художнього дискурсу поеми допомагають якоюсь мірою побачити в образі Катерини «жіночу» Україну кріпаків, що знаходяться в положенні жертви, світ, заселений передусім покритками та їх нешлюбними дітьми. Подібну символічну ідентифікацію образу покритки з образом України в Т. Шевченка знаходимо й у монографії О. Забужко «Шевченків міф України: спроба філософського аналізу» (К., 1997) [10].

Звертання, як і інші засоби, допомагають також підтвердити характеристику Катерини. І. Франка: «Катерина – натура проста, палка, вразлива, сановінічна; ошукана москалем, відіпхнута, у своїм тяжкім горі вона думає тільки о собі, покидає дитину на шляху, а сама шукає на своє горе ліку – одинокого, який їй лишився, – в воді під льодом» [9: 468].

Побутово-етологічна поема «Наймичка» також багата на звертання, детерміновані апелятивною, фатичною, соціально-регулятивною та конотативною функціями. Для встановлення мовного контакту з адресатом та подальшого розгортання дії мовець (персонаж поеми) у пролозі звертається до пісенно-фольклорних джерел, послугуючись нормативними звертаннями адекватного характеру:

*«Молодиця молодая Щось до лона пригортає Та з туманом розмовляє:
«**Ой тумане, тумане, Мій латаний талане!** Чому мене не сховаси
Отут серед лану? Єсть у мене, ... **туманочку, Туманочку, брате!**
Дитя моє! **Мій синочку, Нехрещений сину!** Не я тебе хреститиму» [10: 244]
(«Наймичка»).*

*«**Тихий, тихий Дунай! Моїх діток забавляй. Ти, жовтенький пісок!**
Нагодуй моїх діток; І скупай, і сповий, І собою укрий» [10: 244] («Наймичка»).*

Звертання у складі народної пісні виконує метамовну функцію, оскільки є організатором і регулятором подальшого розгортання подій поеми.

Роль казкаря, яку виконує автор у першій частині поеми, змінюється подальшим діалогом між дідом і бабою. Звертання в межах дискурсу є складовими реплік-стимулів та реплік-реакцій, причому репліки адресата спрямовані не стільки на форму і характер звертань, скільки на комунікативну взаємодію.
*«А що ж, каже, возьмім, **Насте**. «Возьмімо, **Трохине**, Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина Треба коло його піклуватись» [10: 248] («Наймичка»).*

Прагматична валентність цих звертань виявляється в тому, що в широкому фрагменті тексту вони актуалізують своє значення, виявляючи семантичні нюанси безпосереднього вербального спілкування.

«...Що візьмеш, **небого?** За рік, чи як?» «А що дасте» «[Небого] Роздивишся в хаті,..

Отоді й за плату. Чи так, **дочко?**» «Добре, **дядьку.**
Просимо ж у хату» [10: 248] («Наймичка»).

Ефективним засобом впливу на адресата мовлення в поемі постають прагматично-адекватні, акцентовані звертання. Вони репрезентовані власними іменами, термінами спорідненості, оцінними номінаціями. Ці звертання акцентують позитивну зарядженість тексту.

«...Болящая щодень, щогодини Ледве чути питається: «Доню, **Катерино!**
Чи ще Марко не приїхав? Ох, якби я знала, що діждуся,
що побачу, то ще б подождала» [10: 255] («Наймичка»).

Акцентовані звертання в кінці поеми відіграють роль прагматичної детермінанти, визначаючи стратегію впливу Мовця (персонажа), а отже, зумовлюють бажаний перлокутивний ефект.

«Ганна шепче: **Слава... слава Богу,** Ходи сюди, не лякайся... Вийди, **Катре,** з хати...

«**Марку!** подивися, Я не Ганна, не наймичка, Я...» «Прости мене, **мій синочку!**
Я... я твоя мати» [10: 256] («Наймичка»).

Поряд з іншими довершеними засобами, звертання в поемі маніфестують долання особистої катастрофи материнською любов'ю. Ганна не віддає синабайстрюка на поталу «чужим людям», але ціною зречення власного благополуччя, імені, материнського щастя рятує сина й повертає його до нормального життя в родині і громаді. За характеристикою І. Франка: «Наймичка – натура безмірно глибока, чуття в неї не тільки живе, але сильне та високе, любов до дитини така могутня, що перемагає все інше, заслонює перед нею весь світ, заставляє забути про себе саму, віддати все своє життя не для хвилиної покути, але для довгої жертви на користь своєї дитини. Змалювання такої постаті з такою вірністю і правдою, з такою чарівною простотою і натуральністю <...>, як се зробив Шевченко, належить до найбільших тріумфів правдивої штуки і мусить уважатися за найкращий доказ великої геніальності Шевченка [9: 469].

Отже, комунікативно-прагматична функція звертань забезпечує їм важливе місце в художньому дискурсі. У побутово-етологічних поемах Шевченка вони скеровують сприйняття інформації, контролюють розгортання сюжету, завдяки «мовній кооперації» (адекватні) чи « мовному конфлікту» (неадекватні), надаючи висловлюванням емоційності, сентиментальності, чутливості та ліризму, а також оцінних характеристик адресатові.

Література

1. Вихованець, І. Р. *Нариси з функціонального синтаксису української мови.* К., Наукова думка, 1992. – с. 187.
2. Загнітко, А. *Функціональні вияви звертання // Лінгвістичні студії.* Донецьк, ДонНУ, 2004. – с. 91-95.

3. Кочерган, М. П. *Мовознавство на сучасному етапі* // Дивослово. – 2003. – № 5.
4. Кучеренко, І. К. *Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так званого звертання*. // Проблеми синтаксису. Львів, 1963. – с. 63.
5. Мойсієнко, А. К. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого речення*. К., 2006. – с. 99-145.
6. Скаб, М. С. *Грамматика апеляцій в українській мові*. Чернівці, Місто, 2002.
7. Слинько, І. І., Гуйванюк, Н. В., Кобилянська, М. Ф. *Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання*. К., Вища школа, 1994. – с. 406.
8. Смілянська, В. *Шевченкова романтична поема: система індивідуальних жанрових модифікацій*. // Слово і час. – 2010. – № 6. – с. 3-20.
9. Франко, І. *«Наймичка» Т. Шевченка* // Зібрання творів: у 50-ти томах. К., 1981, т. 29.
10. Шевченко, Т. *Кобзар*. К., Товариство «Знання» України, 1992. – 383 с.